

PROSTORNI RAZVOJ GRADOVA U PODRAVINI IZMEĐU SREDNJEG VIJEKA I 19. STOLJEĆA

REGIONAL DEVELOPMENT OF THE TOWNS IN PODRAVINA BETWEEN THE MIDDLE AGES AND THE 19TH CENTURY

Ratko VUČETIĆ

Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68
Zagreb

Primljeno: 2. 3. 2011.

Prihvaćeno: 30. 9. 2011.

Rad ima dvije pozitivne recezije

Pregledni rad

Review

UDK / UDC 711.4(497.5-3 Podravina)

SAŽETAK

Srednjovjekovni grad u Hrvatsko-ugarskom kraljevstvu dostiže svoj puni urbanitet u 15. stoljeću. Zatim slijedi opasnost od Osmanlija, što gradovima u Podravini daje novu, prvenstveno vojnu funkciju. Važne točke obrane su Virovitica, Koprivnica i Križevci, a najznačajniji među njima je Varaždin. U prvoj liniji obrane najvažniju ulogu imala je nova velika renesansna utvrda u Koprivnici, a u drugoj liniji Varaždin. Zatim slijedi barokna obnova i to djelomice već nakon Žitvanskog mira 1606., a osobito tijekom 18. stoljeća. U radu se opisuje urbanistički razvoj gradova u Podravini tijekom 18. stoljeća, kada su zabilježene najvažnije promjene.

Cljučne riječi: područje Podravine, urbanistički razvoj, obrambena utvrda, austrijski utjecaji, Varaždin, Koprivnica

Key words: Podravina area, urban development, defence fortress, Austrian influence, Varaždin, Koprivnica

Nastanak i razvoj gradova oduvijek je bio vezan uz velike rijeke. U starom Egiptu i u Mezopotamiji, kao i kasnije u srednjovjekovnoj Europi, značajni gradovi gotovo u pravilu smješteni su uz značajne vodene tokove. U antičkom razdoblju, kada je Sredozemlje civilizacijsko žarište, širenje rimskog imperija prema unutrašnjosti evropskog kopna odvija se riječnim komunikacijama, koje će i u srednjem vijeku ostati okosnicama urbanizacije. U srednjoevropskom prostoru posebno značenje ima Dunav na čijim obalama je tijekom povijesti nastao niz značajnih gradova, pa i četiri glavna grada suvremenih država.

Na području kontinentalne Hrvatske ključni komunikacijski smjerovi, pa prema tome i nastanak gradova, vezani su uz tokove Save i Drave, tj. Međurječje kako se uobičajeno označava ovaj prostor. U antičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju savski prometni smjer imao je veću važnost, no u kasnijim razdobljima njegova uloga opada, a raste važnost sjevernijeg dravskog pravca, bližeg kasnosrednjovjekovnim središtima moći Budimpešti i Beču.

U Podravini uz srednji tok Drave u razdoblju od 12. do 16. stoljeća može se zapaziti najveća koncentracija gradova, od Varaždina, koji prvi dobija i kraljevske povlastice, preko Križevaca i Koprivnice do Virovitice, koji se mogu izdvojiti i kao zasebna regionalno određena skupina gra-

dova razvijajući se u sličnim prirodnim uvjetima i povijesnim okolnostima, što je utjecalo i na njihovu morfološku strukturu.¹

Za razliku od srednjovjekovnih gradova u gornjem toku Drave (u današnjoj Sloveniji - Maribora, Ptuja i Ormoža), koji nastaju na riječnoj obali, gradovi Podravine udaljeni su od riječnog toka. Razlozi tome su nestabilan tok Drave s učestalim poplavama, zbog čega je žarište naseljavanja pomaknuto na više i zaštićenije položaje terasa.

Srednjovjekovni grad Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva dosiže svoj puni urbanitet u 15. stoljeću. Prema prostornoj strukturi, većina naselja koje možemo nazvati gradovima je izdužene forme, određene utvrdom - rezidencijom i župnom crkvom, s elementarno razvijenim uličnim trgom. Uzduž cestovne strukture naselja nižu se duboke i uske parcele s kućama zabatno orijentiranim prema ulici. Osim utvrde- rezidencije i župne crkve, ključni elementi urbaniteta su i samostani, hospitali i gradske utvrde koje u najvećem broju primjera nastaju u ovom razdoblju. Tako formirana naselja u osnovi možemo odrediti kao agrarne gradove. Od druge polovice 15. stoljeća u srednjoevropskom prostoru postupno se mijenja i struktura gradova. Grade se ili moderniziraju gradske utvrde unutar kojih se zbija grad, nastaju nove, planirane ulice nastanjene pretežno obrtnicima, uobičajeno uz začelnu stranu parcela koje sada podijelom postaju kraće i gube gospodarske zgrade tj. obilježja agrarnog grada. Ovaj proces kod nas se odvija relativno sporo i u specifičnim uvjetima nadolazeće turske opasnosti.²

Zbog turskih prodora u 16. stoljeću gradovi se utvrđuju tada suvremenim novim tipom bastionskih utvrda, koji je zahtijevao prazan prostor izvan utvrde, a u unutrašnjoj strukturi grada dolazi do promjene srednjovjekovne jezgre. U kontinentalnoj Hrvatskoj zbog neposredne ratne opasnosti proces utvrđivanja posebno je bio izražen uz dravski prometni smjer. U ovom prostoru važne točke obrane su utvrđeni gradovi Virovitica, Koprivnica, Križevci i najznačajniji među njima Varaždin. Zbog straha od turskih osvajanja dolazi do migracija stanovništva idući od istoka prema zapadu, što se odrazilo i na strukturu gradova.

Izloženost turskim napadima i iseljavanje stanovništva u primjeru Virovitice uzrokovali su zbijanje grada i formiranje utvrđenog zapadnog predgrađa na prirodno zaštićenom položaju uz srednjovjekovnu utvrdu. Izvan utvrđenog prostora ostali su franjevački i dominikanski samostani i župna crkva koji su srušeni prilikom opsade i pada Virovitice u turske ruke 1552. godine.³

Utvrđivanjem Koprivnice (od 1548. godine Koprivnica je sjedište koprivničke kapetanije)⁴ u 16. stoljeću u zajednički fortifikacijski sklop obuhvaćena je i prijašnja "kurijska", smještena uz tržnu ulicu, koja je u svom istočnom dijelu, nasuprot "kurijskoj", oblikovana postavljanjem kuća "na piku", što se kao način dodatnog pojačanja obrane uz gradska vrata pojavljuje i u Varaždinu i u Kisegu.⁵ Dodatnim utvrđivanjem "kurijske" ona je pretvorena u kastrum, zbog čega je došlo do pomaka glavne osi tržne ulice i otvaranja novih gradskih vrata u osi krajnje istočne ulice. Do

¹ Struktura srednjovjekovnog grada u Podravini iscrpnije je prikazana u članku R. Vučetić, Prostorni razvoj srednjovjekovnih kraljevskih gradova u Podravini, Podravina, časopis za multidisciplinarna istraživanja, br. 3, Samobor, 2003., str. 133 - 142.

² A. Kubinyi, Urbanisation in the East - central part of Medieval Hungary, u Towns in Medieval Hungary, ur. L. Gerevich, Budapest, 1990., str. 147., D. Calabi, Storia della città-L'età moderna, Venezia, 2001. str.11., 26.,27.

³ J. Adamček, Virovitica i virovitička županija u srednjem vijeku, Virovitički zbornik, Virovitica 1986., str.124.

⁴ I. Karaman, Osnovne socijalno-ekonomske determinante povijesnog razvoja grada Koprivnice i njegove regije, Koprivnica grad i spomenici, Zagreb 1986., str. 19.

⁵ O fazama utvrđivanja Koprivnice u 16. i 17. stoljeću vidi A. Žmegač, Najstariji nacrti Koprivnice, Podravski zbornik 26/27, Koprivnica 2001., str.75-81.

kraja 16. stoljeća kastrum je srušen i pretvoren u bastion, dio jedinstvenog obrambenog sustava grada tvrđave.⁶ Krajnja istočna ulica, kao i druga s njom paralelna ulica nastale su vjerojatno kao sekundarne ulice koje je naselilo novopridošlo stanovništvo povlačeći se pred Turcima i tražeći zaštitu unutar utvrđenog prostora. Žarište Koprivnice i nadalje je ostala tržna ulica, koja gubi trgovačku namjenu, a uz koju se u skladu s obrambenom funkcijom grada izgrađuju zgrade vojne uprave. Župna crkva sv. Nikole našla se izvan utvrđenog prostora i srušena je zbog obrambenih razloga.⁷ Franjevački samostan koji se nalazio uz glavnu gradsku os napušten je i pretvoren u skladište.⁸

Slična situacija može se prepoznati i u Križevcima. Uz Koprivnicu i Ivanić, sjedište vojne kapetanije na prvoj obrambenoj liniji bili su i Križevci, koji su zbog svog središnjeg položaja na slavonskoj granici do zadnje četvrtine 16. stoljeća imali i centralnu funkciju u njezinoj obrani.⁹ Turci su spalili Gornji grad, a samostan augustinaca je napušten.¹⁰ Kraljevska "kurija",¹¹ izvan gradskih zidina vjerojatno je srušena kao i samostan, jer smeta obrani gradske "tvrđave". Kao i u Koprivnici, paralelno s glavnom ulicom uz koju se izgrađuju zgrade vojne namjene nastaju dvije sekundarne ulice. Nastanak sekundarnih ulica u pravilu znači i promjenu srednjovjekovne parcelacije. Zbog novopristiglog stanovništva i ograničenog prostora unutar tvrđave, nove ulice nastaju uz gospodarske putove koji su prolazili uz stražnji rub parcela, koje se zbog nove izgradnje skraćuju. Kuće podignute na novouspostavljenim ulicama zabatno su orijentirane, kao i u srednjem vijeku, no samostojeće zgrade vojne namjene većih su dimenzija i postavljene su dužom stranom uz uličnu liniju, što je uvjetovalo i spajanje više parcela manjih dimenzija, te su ujedno i začetak u formiranju kontinuiranih uličnih nizova uz tržnu ulicu.

U drugoj obrambenoj liniji posebnu važnost tijekom 16. stoljeća imao je Varaždin koji u zadnjoj četvrtini stoljeća preuzima ulogu Križevaca i postaje sjedište Slavonske krajine.¹² Zbog centralne funkcije Varaždina u obrani Hrvatske, kao i promjene važnosti komunikacija (od kraja 16. stoljeća trgovina s Mađarskom prebacuje se s "ljublanske ceste" na "hrvatsku", što će uzrokovati i stagnaciju Ptuja čije će funkcije dijelom preuzeti i Varaždin)¹³, situacija je drugačija nego u drugim gradovima. Iako franjevci i ovdje napuštaju svoj samostan, u grad uz vojsku dolazi i niz obrtnika i trgovaca nužnih zbog opskrbe vojne granice. Utvrđivanje grada novim potezom zidina obuhvatilo je i srednjovjekovni burg koji je moderniziran, no opkopima je ostao izdvojen iz gradskog tkiva. U 16. stoljeću uz obnovu župne crkve sv. Nikole gradi se (pregrađuje se postojeća kuća) i gradska vijećnica.¹⁴ Najznačajnija urbana transformacija dogodila se pretvaranjem

⁶ M. Kruhek, Tvrđava u Koprivnici-povijesni i tipološki razvoj, Koprivnica grad i spomenici, Zagreb, 1986., str.26.

⁷ D. Vukićević-Samaržija, Sakralna arhitektura kasnog srednjeg vijeka u Koprivnici, Koprivnica grad i spomenici, Zagreb 1986., str.73.

⁸ M. Planić Lončarić, Izgradnja grada do sredine 19. stoljeća, Koprivnica grad i spomenici, Zagreb 1986., str.39.

⁹ M. Kruhek, Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog Kraljevstva tijekom 16. stoljeća, Zagreb 1995., str.337.

¹⁰ V. Bedenko, Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, Križevci grad i okolica, Zagreb 1993., str.78.

¹¹ O problematici srednjovjekovnih "kurija" u našoj literaturi se vrlo malo pisalo. Nešto više o ovoj tematici vidi u : M. Kruhek, Križevačka utvrda i utvrde Križevačke županije, Povijesni prilozi 20/2001., Zagreb 2001., str.88-95., i R. Vučetić, nav. dj. str.137-138.

¹² M. Kruhek, Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog Kraljevstva tijekom 16. stoljeća, str.337-338.

¹³ J. Curk, Trgi in mesta na slovenskem štajerskem, Maribor 1991. str. 53.

¹⁴ I. Lentić Kugli, Varaždin povijesna urbana cjelina grada, Zagreb 1977., str.32., D. Vukićević-Samaržija, Gotičke crkve Hrvatskog zagorja, Zagreb 1993., str.17.

dotadašnjeg lijevkastog srednjovjekovnog tržnog prostora u dva pravokutna trga različitih funkcija. Trg pred franjevačkim samostanom nastao je kao proširenje ulice a prema namjeni bio je vojni trg s vojnim zgradama izgrađenim uz njegov južni obod dok je napušteni samostan franjevača uz sjeverni obod trga postao vojno skladište.¹⁵ Trg pred gradskom vijećnicom profilira se kao civilno središte, a svoj oblik dobio je popunjavanjem do tada neizgrađenog tržnog prostora izgradnjom kuća plemstva, koje od 16. stoljeća doseljava u gradove koji su zaštićeni od ratne opasnosti, te kućama trgovaca i obrtnika.¹⁶ Utvrđivanje i nove gradske funkcije uvjetovale su i nastanak novih pravilnih, planiranih ulica, uz liniju gradskih zidina i prilaz burgu, koje su uzrokovale i promijenu parcelacije.¹⁷ U Varaždinu i danas imamo sačuvan najstariji sloj sačuvanih građanskih kuća sagrađenih iz čvrstog materijala. Te zidanice položene su dužom stranom uz ulicu i zauzimaju čitavu frontu parcele. Nizanjem pročelja renesansnih kuća stvoren je zatvoren okvir trga pred gradskom vijećnicom. Za razliku od drugih podravske gradova koji tijekom 16. stoljeća stagniraju i postaju posadna utvrđena naselja Varaždin se intenzivno razvija zahvaljujući i vojnoj funkciji koja je potaknula razvoj trgovine i obrta.

Nakon potpisivanja Žitvanskog mira 1606. godine i sređivanja prilika na habsburško-turskoj granici, obnavlja se gospodarski život i u našim krajevima, što će se odraziti i na razvoj gradova. Oživljavanje gradskog života obilježiti će obnova trgovine i obrta, stvaranje gradskih oligarhija, doseljavanje plemstva, povratak redovnika i dolazak novih redova kao reakcija na protestantizam posebno jak u 16. stoljeću, modernizacija gradskih utvrda i izgradnja zgrada vojne namjene.¹⁸ Obnova gradskog života u 17. stoljeću nastavak je procesa iz prethodnog stoljeća što se može najbolje pratiti na primjeru Varaždina, koji u 16. stoljeću postaje najvažniji grad kontinentalne Hrvatske. Promjene u urbanoj strukturi Varaždina 16. stoljeća odraziti će se i na prostornu situaciju drugih gradova sjeverne Hrvatske u 17. stoljeću, prilagođene lokalnim uvjetima.

Početkom 17. stoljeća u gradove se vraćaju redovnici. U Varaždinu franjevci obnavljaju svoj stari samostan, a nakon njih dolaze i isusovci.¹⁹ Isusovački samostan izgrađen je uz jugoistočni rub trga pred gradskom vijećnicom. Položaj novo podignutih samostana uz rub gradskog trga uobičajen je i u drugim gradovima. Novopodignute zgrade u pravilu su jednokatne, a uz samostanke crkve zvonici se podižu nakon četrdesetih godina 17. stoljeća kada se na samostanima dograđuju i katovi. Razlozi zbog kojih su samostanske zgrade izgrađene niske, a crkve bez zvonika su vojne prirode. Isti princip vrijedio je i za izgradnju ostalih zgrada, kojima je prizemlje uglavnom zidano a kat drven, kako bi se u slučaju ratne opasnosti mogao srušiti. Vedute 17. stoljeća gradove prikazuju sapete unutar zidina s pretežno niskom horizontalnom izgradnjom koja koja jedva nadvisuje utvrde. Varaždinski unutrašnji - utvrđeni grad u prvoj polovici 17. stoljeća potpuno je izgrađen no i unutar gustog rastera ulica nastaju i nove ulice ili već postojeće dobivaju novu namjenu. Na potezu od južnih gradskih vrata prema Franjevačkom trgu, od ranije postojeća komunikacija postaje Dućanska ulica sa stacionarnim dućanima zbog čega su prizemlja kuća prema ulici rastvorena trijemovima. Uz rastvaranje zgrada što je svakako znak opadanja ratne

¹⁵ N. Budak, Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku, Zagreb-Koprivnica 1994., str.114.

¹⁶ O strukturi grada u 16. stoljeću vidi: M. Ilijanić, Varaždin u 16. stoljeću, Urbanizam graditeljstvo kulturno-zbornik radova, Varaždin 1999., str.147-157.

¹⁷ M. Ilijanić, S. Kapustić, Prilog istraživanju stanovništva i urbanog razvoja Varaždina do zaključno 16. stoljeća, Varaždinski zbornik, Varaždin 1983., str.182-184.

¹⁸ N. Budak, Pogranična gradska naselja sjeverne Hrvatske u 17. stoljeću, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb, vl.25., Zagreb 1992., str. 27-38.

¹⁹ Lj. Radović, Političke gospodarske i kulturne prilike Varaždina u 17. stoljeću, Radovi Zavoda za Znanstveni rad HAZU u Varaždinu, br. 12-13., Varaždin 2001., str 87-104.

opasnosti nije se zaboravilo niti na obranu, pa se u produžetku te ulice prema gradskim vratima kuće grade na "pilu", kao pojačanje obrane uz gradska vrata što bi trebalo usporiti napredovanje osvajača. Stabilizacija prilika omogućila je i ponovno stvaranje predgrađa. Ona nastaju pred gradskim vratima uz ključne komunikacije. Osim malenog južnog predgrađa značajnije predgrađe razvija se uz sjeverna vrata. Širenje grada prati i izgradnja sakralnih objekata, u prvom razdoblju kapela posvećenih zaštitnicima od požara i bolesti. Kapele označavaju prostor u koji se grad širi, a smještene su uz komunikacije koje vode prema gradskim vratima. U pravilu u svim gradovima pojavljuje se kapela svetog Florijana, zaštitnika od požara. U primjeru Varaždina ova kapela smještena je uz put koji iz Ptuja vodi do sjevernih gradskih vrata. Za razliku od srednjovjekovnog razdoblja kada su crkve morale biti pravilno orijentirane u smjeru istok- zapad, sada to više nije bilo nužno, što će omogućiti orijentaciju sakralnih objekata prema urbanom prostoru. Varaždinska kapela postavljena je na spoju dvaju putova, pa se pred njenim pročeljem formirao malen tržni prostor. Kuće sjevernog predgrađa građene su u nizu na potezu od kapele sv. Florijana do gradskih vrata. Kako se ovdje spominju i dućani, očito je da se trgovanje počelo odvijati i izvan gradskih utvrda. Širenje grada u predgrađa prati i plemstvo koje u neposrednoj blizini utvrda izgrađuje kurije, samostojeće zgrade, sjedišta poljoprivrednih gospodarstava.

Slične promjene, no u znatno manjem opsegu, mogu se pratiti i u drugim gradovima.

Koprivnica u 17. stoljeću dobiva prava održavanja novih sajмова, a započinje i obnova prostora unutar gradskih utvrda.²⁰ Nakon odlaska franjevac, župnik sv. Nikole preuzima njihovu crkvu i izgrađuje crkveni toranj i župni dvor. Nemogućnost povratka na staru poziciju prisililo je franjevece na odabir novog položaja za izgradnju samostana. Novi samostan podignut je na južnom dijelu srednjovjekovne tržne ulice, tako da je prekinut njezin tok, pa se ulica doima kao zatvoren prostor sličan trgu. Zbog sigurnosnih razloga samostan je podignut kao jednokatna građevina s niskim četvrtastim zvonikom u pročelju crkve. Nizak zvonik podignut je i uz župnu crkvu, a oba sakralna kompleksa imala su i ulogu dodatnog fortificiranja uglova naselja. Zatvaranjem južnih gradskih vrata i otvaranjem zapadnih omogućeno je i stvaranje zapadnog podgrađa, "Pod Pikom", koje ubrzo preuzima i dio trgovačkih funkcija grada. Pred sjevernim gradskim vratima slično kao i u Varaždinu postupno nastaje novi trg "Piazza", uz koji se izgrađuje kapela sv. Florijana. Izgradnja u predgrađima 17. stoljeća još uvijek je rahle strukture. S obzirom na nove uvjete pojavila se i potreba za izgradnjom gradske vijećnice. Nova zgrada podignuta je uz tržnu ulicu i njezin spoj sa novonastalim pravokutnim trgom, uz čiji je istočni rub izgrađena kuća krajiškog kapetana. Prema svojim funkcijama trg je imao dvojaku namjenu civilnog i vojnog središta.

Pravokutan trg položen uz tržnu ulicu sa zgradama vijećnice i kapetana u prvoj polovici 17. stoljeća postojao je i u Križevcima, no izgleda da je nastao na drugačiji način, izgradnjom kuća na tržnoj ulici i popunjavanjem praznog prostora te ispuštanjem prostora za novi trg, za što analogiju pronalazimo i u formiranju varaždinskog trga pred vijećnicom. Varaždinski trgovi prethode onima u Križevcima i Koprivnici, no u sličnim uvjetima u gradu-tvrđavi 16. stoljeća, Karlovcu, nastaje novi civilni trg u 17. stoljeću, što je izrazito jaka analogija s našim primjerima.²¹

Križevački trg popunjava se u drugoj polovici 17. stoljeća, izgradnjom pavlinskog samostana i njemačke kapele, a nešto ranije izgrađuje se i novi zvonik župne crkve svetog Križa. Do popunjavanja sadržaja unutar jегre dolazi zbog koncentracije funkcija. Izvan utvrđenog prostora, pred

²⁰ O društveno povijesnim uvjetima u Koprivnici, kao i organizaciji prostora uz navedenu literaturu vidi i H. Petrić, Prilog poznavanju Koprivnice u 16. i 17. stoljeću, Kaj br. 6., Zagreb 2000., str. 85-97.

²¹ Đ. Cvitanović i drugi, Karlovac-analitičke studije karlovačke "Zvijezde", Strossmayerov trg, Centar za povijesne znanosti, Odjel za povijest umjetnosti, Zagreb 1979., str. 4-6. (strojopis)

južnim vratima i uz crkvu sv. Križa nastaju mala predgrađa, kao predgrađe se navodi i Gornji grad, u koji dolaze franjevci i obnavljaju nekadašnji augustinski samostan.

Za turske vladavine Virovitica se razvija kao krajiški grad pod vojnom upravom.²² Sjedište je Dravske kapetanije (pandan onima u Vojnoj krajini) i uporište za daljnja turska osvajanja.²³ U 16. stoljeću sjedište je nahije i kadiluka, no o strukturi grada gotovo da nema podataka. Spominje se velik broj kuća, mahala i kulturnih objekata prema čemu se može zaključiti da je bila značajnije naselje. Možemo pretpostaviti da je imala status kasabe, što bi značilo stalno naseljeno muslimansko stanovništvo, najmanje jednu veću mahalalu i jednu džamiju, trg, čaršiju i tjedni pazar.²⁴ Ovakvo određenje kasabe odgovaralo bi određenju trgovišta u srednjoevropskom prostoru. Zbog neposredne ratne opasnosti mogućnosti razvoja bile su ograničene. Prema ono malo dostupnih podataka i slikovnih prikaza naselje je bilo formirano uz tvrđavu u kojoj se nalazila i džamija u jednoj od kula, te u zapadnom predgrađu, što bi odgovaralo položaju krajiške tvrđave i kasno-srednjovjekovnoj situaciji neposredno prije turskih osvajanja kada je grad u stagnaciji, sveden na nivo trgovišta. Prema nazivima nekih ulica izvedenim iz turskog jezika (Čimen, Čimenci, Čoluk) lociranim uz prilazne komunikacije, sjeverno i zapadno od tvrđave, a na mjestu srednjovjekovnog naselja, možemo pretpostaviti naseljenost i u razdoblju turske vladavine no vjerojatno seoskog karaktera.

Osamnaesto stoljeće obilježeno je nestankom vojne funkcije gradova koju sada preuzima novoosnovani Bjelovar, te obnovom županijskog sustava i izrazitom barokizacijom naših gradova. U 18. stoljeću pojaviti će se i funkcionalno novi tip gradskih naselja; hodočasnička-proštenjarska, organizirana uz crkvu i lječilišta-toplice, nastala uz izvore ljekovite vode. Centralizacija države, katolička obnova, upravne reforme, razvoj prometa, trgovine i nastanak prvih manufakturna karakterizirati će stvaranje moderne imperije, što će se naročito odraziti u reurbanizaciji i reorganizaciji gradova uz savski prometni koridor koji su stagnerali ili nestali tijekom povijesti.

Varaždin od 1767. godine postaje sjedište namjesničkog vijeća, zbog čega u grad doseljava ban i plemstvo. Novi sloj stanovništva donosi i novi način života kojem odgovara izgradnja palača koje su najkvalitetija ostvarenja baroka i rokoka u kontinentalnoj Hrvatskoj.²⁵ U drugim gradovima palače se pojavljuju samo sporadično. U gradu samostan izgrađuju uršulinke, a izvan utvrđenog prostora kapucini. Na mjestu vojnih zgrada na trgu nasuprot franjevačkog samostana podiže se nova županijska zgrada, u Križevcima zgrada županije postavljena je uz tržnu ulicu, a u Virovitici na istočnom od dva barokna trga.²⁶ Probijanjem zapadnih i istočnih vrata, Varaždin se i prema tim stranama širi u predgrađa uz ulicu koja je okruživala bedeme. Od šezdesetih godina 18. stoljeća pokreće se pitanje rušenja gradskih utvrda, no do toga dolazi tek u 19. stoljeću. Glavni razlozi koji se navode kao obrazloženje su higijenski uvjeti i prometne potrebe. Zbog istih razloga u svim gradovima u predgrađima se podižu hospitali, svratišta, tridesetnice, poštanske postaje. Nove funkcije ubrzavaju rast predgrađa koja ubrzo brojem kuća nadilaze broj kuća unutar tvrđave. Na prilaznu ulicu, os uz koju se vežu predgrađa nadovezuje se sustav poprečnih ulica,

²² I. Mažuran, Virovitica i njezina okolica za osmanske vladavine (1552-1684), Virovitički zbornik 1234-1984., Virovitica 1986., str. 127-141.

²³ H. Petrić, Virovitica pod osmanskom vladavinom, Virovitica - izabrane teme, Virovitica 1996., str.62, 63.

²⁴ N. Moaćanin, Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine, Slavonski Brod 2001., str. 64.

²⁵ I. Lentić-Kugli, Varaždin nakon požara 1776., Zagreb 1973., i I. Lentić Kugli, Požar i njegove posljedice s naročitim osvrtom na graditeljstvo Varaždina u 18. stoljeću, Varaždinski zbornik, Varaždin 1983., str. 199-209.

²⁶ A. Horvat, O urbanističkoj jezgri Virovitice, Bulletin JAZU, br. 3, Zagreb 1958., str 161-168., i M. Fischer, Virovitica- provedbeni urbanistički plan centra- pokušaj pomirenja starog i novoga, Radovi IPU, br. 11, Zagreb 1997., str. 95-107.

pa se tako formiraju blokovi. Izgradnja blokova započinje od spoja dviju ulica koji je određen postavljanjem uglovnica, dok se postupno ne popuni i ulična linija. Prilazna os koja prolazi uz gradske bedeme izgrađuje se u otvorenom sustavu, tj. samo s jedne strane ulice, jer izgradnja uz liniju bedema nije moguća, tj. nije dozvoljena. U zadnjoj četvrtini stoljeća utvrde uglavnom prelaze u vlasništvo gradova uz zabranu njihovog rušenja. Gradska vrata - stvarni i simbolički elementi odvajanja grada od njegove okolice - pretvaraju se u dućane, škole, ukrašavaju se skulpturama (sv. Ivana Nepomuka, zaštitnika od poplava i utapljanja), na njima se podižu tornjevi sa satovima ili imaju neku drugu namjenu vezanu uz gradske potrebe. Donošenjem građevinskih redova reguliran je i način izgradnje u gradovima, intenzivno se počinju graditi zidanice, dograđuju se katovi na samostanima, zvonici na crkvama s baroknim lukovicama.

Uz zajednička obilježja važno je naglasiti i posebnosti pojedinih gradova: Varaždin u 18. stoljeću postaje najvažniji grad kontinentalne Hrvatske, grad se širi u predgrađa, a nakon požara 1776. godine iz njega odlazi plemstvo koje zamjenjuju trgovci i obrtnici; Križevci su zadržali centralitet unutar utvrđene jezgre, za razliku od Koprivnice u kojoj razvoj predgrađa dovodi do napuštanja utvrđenog prostora. Razlog ovakvog prostornog razvoja može se naći u funkciji Koprivnice kao sjedišta Varaždinskog generalata (1731.-1765. godine, od kada je grad izdvojen iz Vojne krajine), što je zakočilo razvoj civilnog naselja unutar tvrđave. U zapadnom predgrađu "Pod Pikom", krajem 18. stoljeća sagrađena je pravoslavna crkva u dijelu grada u kojem stanuju "grčki" trgovci. Dva predgrađa, sjeverno s kapelom sv. Florijana i zapadno s pravoslavnom crkvom u prvoj polovici 19. stoljeća, biti će i prostorno povezana zgradom magistrata.²⁷ Zaseban je položaj Virovitice u kojoj se nakon oslobođenja od Turaka formiraju dva ulična trga, nadovezujući se jedan na drugog, a grad se širi uz zvjezdasti sustav prilaznih ulica u žarištu kojeg je vlastelinski dvorac. Uz trgove se nižu zgrada magistrata, konjička kasarna, plemićka kurija i franjevački samostan s crkvom, koja je ujedno i župna crkva. Takva urbana forma s dvorcem u žarištu uobičajeni je element strukture naselja na razvojnom stupnju trgovišta, što se kao model ponavlja u brojnim primjerima u prostoru između Virovitice i Osijeka.

Želimo li izdvojiti zajednička obilježja gradova u Podravini svakako moramo krenuti od prirodno-geografskih uvjeta. Gradovi nastaju uz tok rijeke Drave, na zaštićenim položajima, uz komunikacijski smjer koji prati riječni tok. U sličnim prirodno povijesnim uvjetima nastaju i slične urbane strukture, malog, u osnovi nizinskog grada, formiranog uz tržnu ulicu, ograničenih ili slabo razvijenih urbanih funkcija tj. agrarnog karaktera, što je uostalom i karakteristika regije.

Promjene u strukturi grada potaknute novim funkcijama mogu se pratiti od 16. stoljeća. Obilježje novog vijeka je hijerarhizacija gradova, koji postaju upravna središta šireg prostora, u organiziranom sustavu, što će značiti i prekid sa srednjovjekovnim partikularizmom. U našim krajevima, a prije svega u Podravini taj proces obilježen je stvaranjem Vojne krajine i pretvaranjem gradova u tvrđave, središta vojnih kapetanija, sa stalnom i profesionalnom vojnom posadom, koje oko sebe okupljaju niz manjih utvrđenih naselja i utvrda. Nova tehnika ratovanja zahtijevala je i nove, renesansne, tada najsuvremenije načine utvrđivanja, koje provode talijanski inženjeri. U novim uvjetima dolazi i do promjena u urbanim strukturama.

Zbog neposredne ratne opasnosti, obilježje prvih utvrda je elementarno utvrđivanje i stvaranje praznih prostora u neposrednoj okolini, što će uz dolazak vojne posade, značiti i priljev izbjeglog stanovništva u gradove. U takvim uvjetima u gradovima nastaju i elementarne planirane strukture, pravilnih, međusobno povezanih paralelnih ulica, koje se nadovezuju na srednjovjekovnu

²⁷ Današnji središnji gradski prostor s novom zgradom magistrata preuzeti će centralne gradske funkcije u narednom razdoblju.

uličnu shemu. Paralelne ulice nastaju uz stražnju frontu izduženih srednjovjekovnih parcela, što će uzrokovati njihovo skraćivanje i drugačiji funkcionalni ustroj, tj. nestanak dotadašnjih agrarnih parcela. Promjene parcelacije obilježiti će i izgradnja novih kuća, troosnih pročelja (ovakav tip kuće zadržati će se do u 19. stoljeće), koje će zauzimati čitavu frontu parcele, a od kuće na susjednoj parceli biti će odvojene uskim prolazom. Uz pojavu većeg broja zidanica (vidi Varaždin) uglavnom će i dalje prevladavati drvene kuće.²⁸ Prvobitna središnja tržna ulica i nadalje će zadržati centralnu funkciju, kojoj će biti pridodana i vojna namjena, koja postaje i dominantna.

U narednom razdoblju obilježenom obnovom trgovine i obrta, tj. civilnih funkcija, dolazi do specijalizacije i funkcionalne diferencijacije dijelova grada, odnosno odvajanja civilnog i vojnog kroz stvaranje "reprezentativnih", planiranih, pravilnih gradskih trgova, uz čije rubove nastaju stacionarni dućani, kuće plemstva ili imućnog građanstva te gradske vijećnice. Obrtničke radnje potisnute su u paralelne, sekundarne ulice ili predgrađa koja nastaju uz gradska vrata, uglavnom na zapadnoj, najzaštićenijoj poziciji utvrđenog grada. U 17. stoljeću moderniziraju se gradske utvrde, a u sklopu katoličke obnove u gradove se vraćaju redovnici, bilo oni koji su ih napustili na izmaku srednjeg vijeka ili novi protureformacijski redovi. Među njima posebnu važnost imaju isusovci, koji uz samostane grade i druge zgrade javne namjene, u središtima najrazvijenijih gradova. Novi samostani unose u gradove i nove dimenzije, monumentalne arhitekture, smještene uglavnom u središtu grada, koja oblikuje nove javne prostore. Tijekom ovog razdoblja prvi puta se u središtu grada - ako za to postoji mogućnost - izgrađuje crkva (samostanska), koja će često preuzeti i funkciju župne crkve. U duhu protureformacije, ali i pobjeda nad Turcima, gradovi dobijaju i izrazito simbolički karakter, koji će kulminirati u 18. stoljeću.

Ishodište ovih promjena treba tražiti u tadašnjim centrima na području Austrije, posebno u Grazu, a njihovo širenje može se pratiti uz tokove Mure i Drave (Maribor, Ptuj, Radgona), no tipične su za prostor na prvoj obrambenoj liniji granice, od Rijeke i Karlovca, preko Nagykanizse i Győra, do Novy Zamki. Promjene su vezane uz vojne inženjere granice, prije svega uz Domenico dell'Allia, koji se javlja kao prvi projektant utvrda, ali i planiranih renesansnih gradova i reprezentativne arhitekture. Najveće sličnosti i generičke veze s našim gradovima naći ćemo u Mađarskoj, u sustavu obrane koji povezuje Dunav s Dravom, preko Balatona, tj. na obrambenoj liniji uz rijeku Rábu (Körmend, Vasvár, Sárvár, Győr itd.), no i u nekim drugim primjerima gradova-utvrda u graničnom pojasu na području današnje Slovenije i Austrije (npr. Brežice, Klagenfurt, Eisenstadt).

Osnovne urbane sheme gradova u Podravini, koje se i danas mogu prepoznati, nisu srednjovjekovne, već potječu iz 16. i 17. stoljeća.

Društveno- povijesni uvjeti, funkcionalne i prostorne promjene koje su ih pratile, bitno se razlikuju od onih srednjovjekovnih i u osnovi obilježavaju grad "novog doba", zasnovan na sustavu bastionskih utvrda i elementarnog planiranja na ortogonalnom principu, što su osnovna obilježja "renesansnog grada" u srednjoj Evropi, koji se formira tijekom 16. i 17. stoljeća.

²⁸ Istraživanja stambene arhitekture gradova kontinentalne Hrvatske nikada nisu sustavno provedena, no postoje brojne analogije u srednjoevropskom prostoru, gdje je ovakav tip kuće uobičajen u 16. i 17. stoljeću. Gradske kuće 16. stoljeća, osim onih istraženih u Varaždinu, moguće je rekonstruirati i u Karlovcu, na osnovi povijesnih izvora i veduta. Upravo u Karlovcu, planiranom gradu tvrđavi 16. stoljeća pojavljuje se isti tip drvene, zabatno orijentirane, troosne kuće, čije pročelje zauzima čitavu frontu parcele, a od kuće na susjednoj parceli odvojena je prolazom, što će s obzirom na funkcije i vrijeme nastanka Karlovca i gradova-tvrđava u Podravini omogućiti usporedbe i pretpostavke o istom tipu kuće koji nastaje u sličnim uvjetima.

Prva polovica 18. stoljeća obilježena je ratovima, no smirivanjem situacije u drugoj polovici stoljeća, na području čitave Habsburške monarhije uvodi se niz reformi koje će se odraziti i na razvoj gradova.

Pomicanje granice na Savu značilo je gubitak vojne funkcije gradova u Podravini i jačanje civilnih. Centralizacija države značila je i subordinaciju gradova, te funkcionalnu specijalizaciju. Dotadašnju vojnu funkciju Varaždina u razdoblju od 1731.-1765. preuzima Koprivnica, postaje središte Varaždinskog generalata. Varaždin postaje središte civilne vlasti, tj. glavni grad Hrvatske, a od ranije je kao i Križevci sjedište županije, što postaje i oslobođena Virovitica (više simbolički zbog povijesnog naslijeđa, a stvarno središte županije postaje Osijek), koja je izgubila status grada i svedena je na nivo vlastelinskog trgovišta. Varaždin postaje rezidencijalni grad kojim dominiraju palače, u Križevcima i Koprivnici jača sloj obrtnika i trgovaca, dok se Virovitica razvija kao trgovište agrarnih funkcija, kojim dominira dvorac. Jačanjem upravnih funkcija javlja se potreba za izgradnjom županijskih zgrada, na gradskim trgovima, na mjestima na kojima su stajale zgrade vojne uprave. Barokiziraju se crkve i samostani kojima se dograđuju katovi, izdižući se iznad gradskih utvrda. Razvoj prometa i sanitarni propisi potiču razvoj predgrađa, koja se ubrzano razvijaju i brojem stanovnika prerastaju dotadašnje jezgre. Težnja za jasnoćom i pretvaranje trga u reprezentativni prostor, na kojem se javlja i javna skulptura izrazito simboličkog karaktera, povezujući kult svetaca sa kultom dinastije, zahtijevala je i izgradnju zgrada za sadržaje koji su se odvijali na gradskom trgu. Trgovina, tj. sajmovi, izbačeni su u predgrađa uz gradska vrata, na glavne prometnice, s kapelama, pokloncima ili pilovima u žarištu. Predgrađa su formirana longitudinalno, s tržnim proširenjem uz gradska vrata, a od zgrada javne namjene pojavljuju se hospitali, gostinjeci, tridesetnice. Gradske utvrde gube svoju namjenu i postupno se zapuštaju ili probijaju novim vratima no vojne uprave ne dozvoljavaju njihovo rušenje, pa se neki njihovi dijelovi i danas mogu prepoznati, za razliku od mađarskog prostora gdje su gradske utvrde srušene početkom 18. stoljeća da ne bi poslužile kao uporišta protu habsburških urota. Uobičajeni razlozi koji su navođeni za rušenje utvrda svedeni su na potrebe prometa i higijene. Činjenica je da su utvrde srušene u 19. stoljeću uz ista obrazloženja, no svi uvjeti za širenje grada izvan zidina i njihovo rušenje stvoreni su u prethodnom stoljeću, što je u stručnoj literaturi jedva zabilježeno.

Spomenimo za kraj i problematiku trgovišta, kojima je pripadao najveći broj gradskih naselja, a među koja nakon oslobođenja od Turaka pripada i Virovitica.

Trgovišta možemo podijeliti u tri skupine: u unutrašnjosti, odmaknuta od granice, ona na granici koja se pretvaraju u utvrde i ona na turskom području, s karakteristikama kasaba. Tijekom 16. i 17. stoljeća dolazi do sistematizacije gradskih naselja, nestanka jednog dijela trgovišta i nastanka novih u kojima se razvijaju centralne funkcije. Uobičajenu strukturu trgovišta 18. stoljeća čini ulično, nizno naselje drvenih kuća, s baroknom ili barokiziranom srednjovjekovnom crkvom. Javne zgrade su rijetkost, a ako ih ima uglavnom se radi o vlastelinskim gostinjcima (u naseljima udaljenim od granice) ili zgradama vojne namjene (u graničnom području). U trgovištima koja su bila pod Turcima, naseljem dominira dvorac, sjedište veleposjeda. Takvim naseljima pripada i Virovitica, ali s nekim specifičnostima.

Nakon oslobođenja (1684. godine), Virovitica postaje komorsko trgovište, kojim upravlja Ugarska komora do 1726. godine, kada postaje vlastelinsko trgovište. Uz garnizon u naselju se u 17. stoljeću spominju i narodni vojnici (hajdones, haramije).²⁹ Od početka 18. stoljeća poznata su imena sedam ulica, koje i danas možemo prepoznati u strukturi naselja. Ulice su postavljene

²⁹ J. Adamček, Prilozi povijesti Virovitice (od sredine 18. do sredine 19. stoljeća), Virovitički zbornik 1234-1984., Virovitica 1986., str.157-181.

zvjezdolika u odnosu na srednjovjekovnu utvrdu na čijem mjestu će kasnije biti podignut dvorac. Zvjezdolika forma naselja česta je u razdoblju baroknog urbanizma, naročito u Velikoj mađarskoj ravnici, tipična za "hajdučke gradove" i odgovara strukturi vojno-agrarnog stanovništva na granici. S obzirom na funkcije Virovitice i upravu Ugarske komore moguće utjecaje na formu naselja mogli bismo potražiti na području Mađarske.

U novooslobođenim područjima uz Dravu u 18. stoljeću nastaju veleposjedi sa sjedištima u dvorcima pretežno smještenim u nekadašnjim, srednjovjekovnim gradskim naseljima koja krajem 18. i početkom 19. stoljeća stječu status vlastelinskih trgovišta. Vlastelini istovremeno koče urbanizaciju, no potiču doseljavanje stanovništva i razvoj manufaktura za preradu poljoprivrednih proizvoda. Trgovišta zadržavaju agrarni karakter, uz veliko povećanje broja stanovnika, koji ponekad prelazi broj stanovnika u gradovima. Zbog toga u prvoj polovici 19. stoljeća dolazi do prvih regulacija i planiranja ortogonalnih naselja, (koja u svom središtu nemaju zgrade javne namjene, a niti crkve, za razliku od vojnih gradova 18. stoljeća), upravo u vlastelinskim trgovištima³⁰, a ne u gradovima u kojima se regulacije javljaju gotovo pedeset godina kasnije.

SUMMARY

The medieval town in the Croatian-Hungarian Kingdom reached its full urbanisation in the 15th century. This was followed by the threat of the Turks, which gave the towns in Podravina a new, primarily military function. The important defence points were the towns of Virovitica, Koprivnica and Križevci, however the most significant among them was Varaždin. The most important role in the first line of defence was given to the new Renaissance fortress in Koprivnica, and in the second line to Varaždin. Then followed the Baroque restoration, partially already after the Peace of Zsitvatorok in 1606, and especially in the 18th century. The paper describes the urban growth of the towns in Podravina during the 18th century, when the most important changes were noted.

³⁰ Kolonizacija i planiranje trgovišta intenziviraju se nakon napoleonskih ratova. Planiranje u ortogonalnom sustavu uzima za polazište postojeću, stariju strukturu naselja koja ostaje nepromijenjena i danas prepoznatljiva u tkivu naselja. U prostoru kontinentalne Hrvatske kao primjere koji su mogli poslužiti kao uzor možemo spomenuti Sisak i Daruvar.